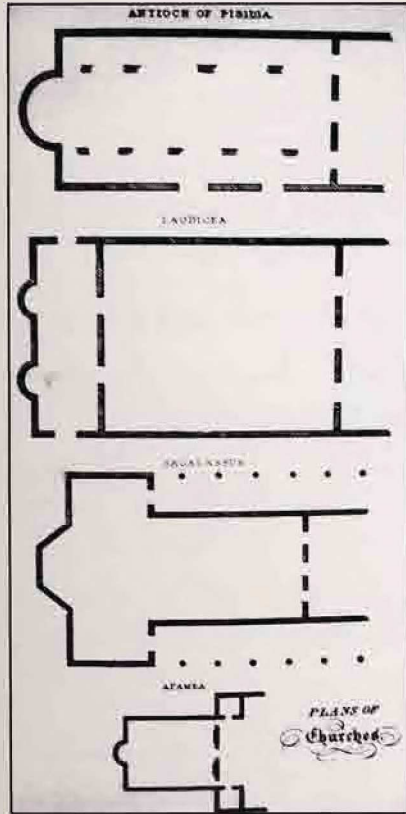

PİSİDİA ANTIOKHEİASI BÜYÜK BAZİLİKASI

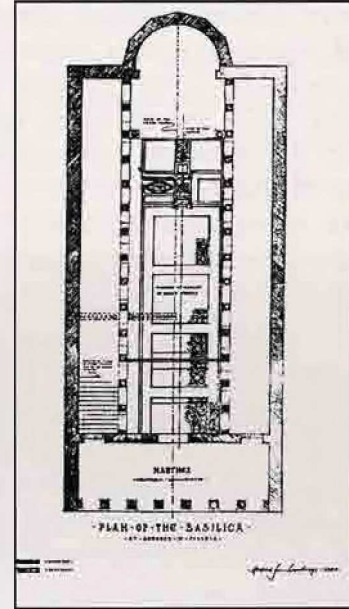
Ünal DEMİRER*

Bazilikada Yapılan Araştırmalar

Pisidia Antiokheiası'nın anıtsal kilisesinin bilim dünyasına tanıtılması 19. yüzyıl başlarına rastlar. 1826 yılında bölgeye gelen F. V. J. Arundell, kenti 1833 yılındaki ikinci ziyaretinde bularak çalışmalarında özellikle bazilika üzerinde durur ve ilk kayıtları gerçekleştirir. Ayrıca ayrıntılı olmayan bir plan da bu tanıma eklenir (Çizim: 1)¹.

Çizim: 1

Çizim: 2

1924 yılında Michigan Üniversitesi adına W. M. Ramsay ve D. M. Robinson, Pisidia Antiokheiası kazıları kapsamında, bazilikada ilk kazı çalışmalarını başlatırlar. Kazının amacı yapının geçirdiği evreleri ve özellikle taban mozaiklerini araştırmaktır. Gerçekleştirilen bu sınırlı kazının sonuçları, günümüze dek arkeolojik araştırmalara temel oluşturur. Bazilikanın planını yeniden çizdiren Robinson, mimari özelliklerinin kısa tanımının yanı sıra özellikle taban mozaiklerini ve bunların üzerindeki yazıtların tanıtımını yapar². Kazı mimarı Woodbridge'in planında, kuzey, güney ve doğudaki ek mekânların gösterilmemesini, söz konusu kazının sadece taban mozaikleri üzerinde yoğunlaşmasıyla ve o yıllarda 5-6 m.

yüksekliğindeki moloz dolgusuyla açıklayabiliriz (Çizim: 2). D. M. Robinson, çalışmasıyla ilgili notlarını ve birkaç plan ile resmi Kitzinger'e yollamış, Kitzinger de eldeki verilerden yararlanarak, geniş bir çalışmaya ışık tutması amacıyla bir makale yayınlamıştır⁴.

Kitzinger'in de belirttiği gibi, 1958 yılında Robinson'un ölümüyle birlikte eldeki veriler ve dokümanlarla daha kapsamlı bir yayın umudu da yitip gitmiştir. Tüm dokümanlar Michigan Üniversitesi bünyesindeki Kelsey Müzesi'ndedir ve Michigan Üniversitesi'nin 80 yıldır kentle ilgili bir projesi olmadığı için ve ilgililerin tamamı ölmüş olduğu için, araştırmalara en baştan başlamak gerekmektedir.

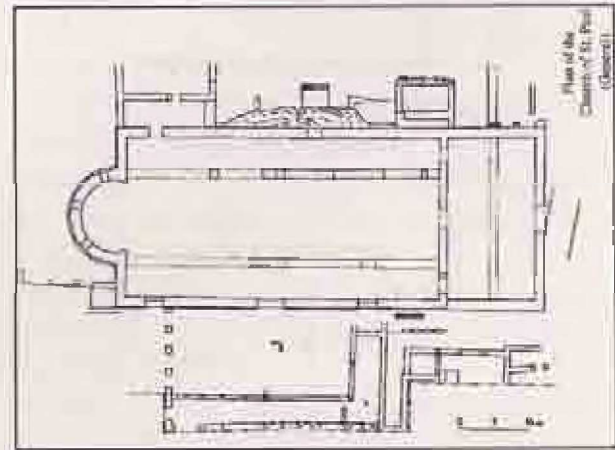
Ulaşılabilen arşiv bilgileri, Michigan Üniversitesi'nde bir yüksek lisans tezi olarak 1924 kazılarının web tasarımını yapan, iletişim öğrencisi Zilia Estrada'nın hazırladığı, ancak 2002 yılı sonunda kullanım dışı kalan web sayfalarında bulunmuştur. 1924 kazılarını finanse eden F. W. Kelsey adına üniversite bünyesinde kurulmuş bulunan ve Antiokeia'dan götürülmüş bir çok eserin de sergilendiği Kelsey Müzesi arşivi ise hâlâ araştırmacılara kapalıdır.

1982-1983 yıllarında S. Mitchell, M. Waelkens ve M. Taşlıalan'ın birlikte sürdürdükleri yüzey araştırmaları sırasında kent planı hazırlanırken, Büyük Bazilika üzerinde özellikle durulmuştur⁵. Bu yüzey araştırmasından sonra yapıda kazı yapılması gerektiği düşünülerek, Yalvaç Müzesi Müdürü Dr. Mehmet Taşlıalan tarafından 1985 yılında kazı çalışmaları başlatılmıştır. Bu tarihten itibaren bazilikada 10 yıl boyunca yürütülen çalışmalar Dr. Taşlıalan tarafından 10 yıllık bir sonuç raporunda özetlenmiştir:

1985-1987 yılları arasında ana yapının kuzey yönündeki girişleri ile bunların önündeki taş döşeli avlunun 100 m²lik bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. 1988-1990 yıllarının çalışma programında kilisenin kuzey avlusunda taban seviyesine dek inilmek suretiyle tamamen temizliği gerçekleştirilmiştir. 1991-1992 yıllarında kilisenin doğu yönünde yoğun bir çalışma yapılmış, yaklaşık 4 m. yüksekliğe sahip moloz dolgu temizlenerek apsisin dış duvarı ile açık avlu ortaya çıkarılmıştır. 1993-1994 yıllarında yürütülen çalışmalarda ise, binanın güney duvarı ve güney duvarına ekli boyut-

ları farklı mekânların içindeki yaklaşık 2 m.lik dolgu temizlenerek tabana inilmiş ve bu mekânlar hakkında fikir verecek bulgular elde edilmiştir. Yapının batısındaki sınırlayıcı duvar da bu sezonda temizlenerek ortaya çıkarılmış ve binanın dış hatları tamamen belirlenmiştir. Son olarak 1995'te, kilisenin kuzey avlusunu çevreleyen sütunlu galeri içindeki moloz dolgu kaldırılarak ayrıntılı bilgi elde edilmiştir. Avluyu çevreleyen galeriye batı yünden eklenen ve kiliseye paralel uzanan mekânların da temizliği gerçekleştirilmiştir. Bu mekânların ana binaya sonradan eklendikleri ve zaman içinde başka eklentiler yapıldığı, ara duvarların yapısından anlaşılmaktadır. Bu sezon sonunda 1924 yılında kazılmış olan mozaikli tabanın durumunu kontrol etmek ve mozaik'in niteliğini tam olarak ortaya koymak amacıyla orta nefin bazı yerlerinde açmalar gerçekleştirilmiştir. Kontrol ve fotoğraflama çalışmalarından sonra açmalar tekrar kapatılmıştır⁶.

1985-1995 yılları arasında Yalvaç Müzesi tarafından gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda, yapıda kullanılan malzeme, mimari ve plan konularında önemli noktalar açığa kavuşturulmuş, kilisenin tek başına duran bir bina olmadığı, kuzey ve güney yönlerinde kilise görevlilerinin barınacağı veya idari işlerin yürütüldüğü, ölçüleri farklı bazı mekânlar ile yine kuzey ve doğu taraflarında avluların yer aldığı anlaşılmış, ana yapıyla birlikte çevresindeki farklı büyüklükte mekânların taban düzeyinin bulunmasıyla yapının anıtsallığı belirginleşmiş, öncül araştırmacılar tarafından verilen ölçülerin⁶ doğrulukları saptanarak, yapının gerçek boyutları ortaya çıkarılmıştır (Çizim: 3).

Çizim 3

Çizim: 4

Bazilikada yapılan son çalışma, Büyük Bazilika mozaiklerinde durum tespitinin ardından korumaya yönelik kazı-onarım-belgeleme çalışması olmuştur ve 2002 yılında Yalvaç Müze Müdür Vekili olarak görev yapan yazar başkanlığındaki ekip tarafından gerçekleştirilmiştir⁷.

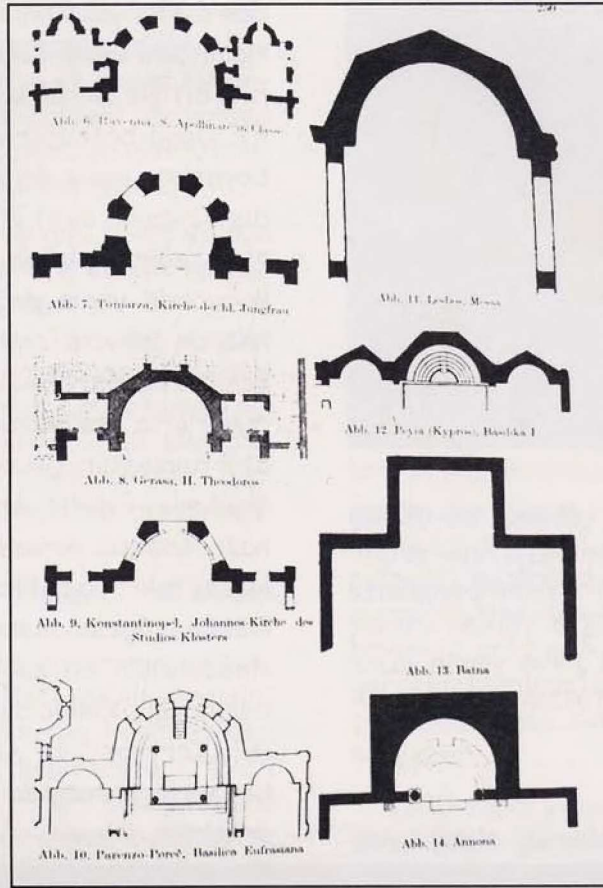
Mimari

Büyük Bazilika, kentin kurulu olduğu ova-

dan 60 m. yükseklikteki akropolisin batı yamacındaki aşağı teras üzerinde sur duvarlarına bitişik olarak konumlandırılmıştır (Çizim: 4)⁸. Doğu-batı doğrultusunda yerleşik yapının boyutları, apsis dış uç noktasından nartheks dış duvarına dek) 70.47 x 26.50 m.dir. Arzinin eğimi güneye doğru arttığından yapı bu yönde yerin doğal durumundan yararlanılarak; mevcut ana kaya temel oluşturacak şekilde kesilerek ve eksik kalan kısımlar kalın duvarlarla desteklenerek sağlam bir zemine oturtulmuştur (Resim: 1). Sahip olduğu bu ölçülerle, Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilikası; sadece Ariassos⁹, Kremna¹⁰ ve Sagalassos'taki¹¹ bazilikalar dahil olmak üzere Pisidia bölgesinde saptananlar arasında değil, Anadolu'nun en eski ve anıtsal kiliselerinin bulunduğu Kilikia'daki Meryemlik-Aya Tekla¹², Korykos¹³ ve Anabazus¹⁴ kiliseleri gibi benzerleri arasında da, en büyük ve görkemli örnektir.

Resim: 1

Çizim: 5

Resim: 2

Çizim: 6

Kilise, orta nefli 13 sütun ve bir payeli iki sırayla yan neflerden ayrılan, üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir (Çizim: 2). Doğusunda dışarıya taşan, dışta altıgen, içte yarım daire bir apsis bulunmaktadır. Yapının doğu duvarının ortasında bulunan çokgen apsisin dışarıya çıkıntısı 7.71 m., yarım dairenin iç çapı 10.82 m.dir. Apsisin, yapının doğudaki en uç noktasında gemi burnu gibi keskin bir uç oluşturması, kilisenin en ilginç mimari özelliğidir. Erken Hıristiyanlık Döneminde apsisin dıştan çokgen olması sıkça görülür fakat genelde tercih edilen formlar beşgen¹⁵, üçgen trapez hatta yedigendir¹⁶. Ve bu çokgen dış duvarlarda yapının aksını, apsisin dış çokgenlerinden genellikle pencere açıklığı bulunan bir düz kenar keser. Yani apsis aksında ışık kaynağı bulunur. Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilikası'nda ise, yapının uzunlamasına eksenine, apsis dışındaki üçer kenarın birleştiği zırh olarak tanımlanabilecek, gemi burnunu andıran keskin birleşim noktasından geçmektedir.

Antiokheia Büyük Bazilikası ile, bu özelliği ve uzunluk-genişlik oranları yönünden tam benzerlik gösteren tek yapı, Adriyatik kıyısında bulunan Parenzo-Porec kentindeki 550 yıllarına tarihlenen Eufrasiana Katedrali'dir (Çizim: 5)¹⁷. Iustinianus Döneminde yaygınlaşmaya başlayan uzun bazilikal plana sahip katedral, dokuzar sütunlu iki sıra ile üç nef ayrılmıştır ve altıgen apsisinde simetrik dört pencere kullanılmıştır.

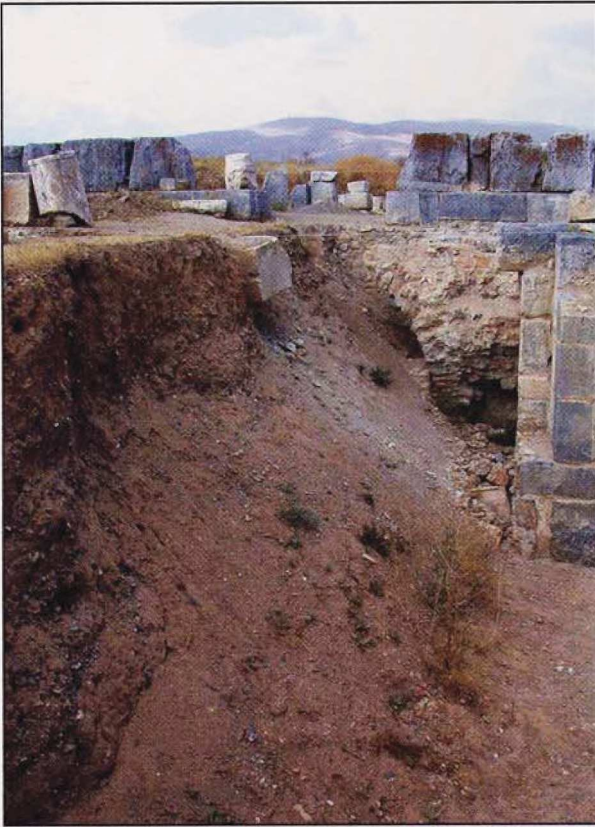

Resim: 3

Apsisi bu şekilde sonlanan yapılarla Lesbos Messa Kilisesi (Çizim: 5)¹⁸ ya da Korykos Katedrali¹⁹ de örnek gösterilebilir. Ancak iki yapının apsisleri, yine ender örnekler olarak dıştan dörtgendir. Anadolu'da benzer özellik gösteren bir başka yapı, 6. yüzyıla tarihlenen Assos Gymnasion Kilisesi'dir. Ne var ki, Assos kilisesinin uzun aksı keskin kenardan geçmesine rağmen, apsis sekizgendir²⁰.

Pisidia Antiokheia Bazilikası apsisinin duvarlarında, asimetrik 3 adet pencere açıklığı bulunmaktadır. M. Taşlıalan, pencerelerden bir tanesinin düzgün taş levha ile kapatılmakla birlikte diğerlerinin ahşap pencerelere sahip olduğunu iki yandaki taş bloklarda görülen bağlantı yerlerinden anlaşıldığını belirtir²¹. Apsisin bugünkü zemininin mozaik tabandan 2.80 m. aşağıda olması, arazideki kot farkından dolayı apsis bölümünde bir bodrum kat ortaya çıktığını ve birinci katın anakaya temel üzerinden apside uzanan bölümünde ahşap bir taban kullanılmış olması gerektiğini göstermektedir. Apsis içindeki bu ahşap tabanı taşıyacak çıkıntı ise, pencerelerin üst seviyesinde bulunmaktadır (Resim: 2). Dolayısıyla, bugün mevcut olan pencereler bodrum kat pencereleridir.

2002 yılı çalışmaları sırasında, apside görülen derinliğin orta nef boyunca devam edip etmediğini anlamak için iki adet sondaj yapılmış ve mozaikli tabanın 20 cm. altında

Resim: 4

ana kayaya ulaşılmıştır (Resim: 3). Bazilikanın güney duvarı altında görülen kayalıktan da, yapının doğu bölümü dışında tamamının ana kaya üzerinde inşa edildiği, güney duvarlar altında başlayan kayalığın, kuzeydeki portikolu avluya kadar bazilika zemini altında sağlam bir temel oluşturarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

Kuzey ve güney neflerin apsise ulaştığı alanlarda da bodrum kat bulunmaktadır ve yan nefler yapının bu bölümünde tonozlarla taşınmaktadır. Kazı tamamlanmamış olduğu için, ahşap tabanın orta nefte ne şekilde oturmuş olabileceği ve yan neflerin altındaki tonozlu mekânların plan ve işlevleri henüz açıklanamamaktadır (Resim: 4).

Genelde, yapının kuzey bölümü daha iyi korunmuş durumdadır²². Orta nef stylobat köşelerinden ölçüldüğünde 11.90 m. genişliğinde, yan neflerin her biri 4.93 m. genişliğindedir. Orta ve yan nefleri ayıran mermer stylobat bloklarından üçü kuzey, biri güney yönlerde iyi korunmuş olarak görülmektedir. Roma Dönemi yapılarından devşirilmiş olduğu anlaşılan bu blokların yüksekliği 0.60 m., genişliği 1.00 m. olup uzunlukları 1.00 - 2.50 m. arasında

değişmektedir. Stylobat blokları, işlenmemiş taşların kireç harcıyla sağlamlaştırıldığı kaba bir temel üzerine yerleştirilmiştir. Sütunların oturtulmuş oldukları yerlerde bırakmış oldukları 0.90 m. çapındaki kaide izleri ile sütun eksenleri arasındaki 3.33 m. mesafe açık bir şekilde görülmektedir. Stylobatın toplam 44.80 m. uzunluğunda olması, Woodbridge'in her iki sırada 13'er sütunun ve bir payenin bulunduğu teziyle gerçekleştirdiği çizimin doğruluğunu kanıtlamaktadır²³.

Kuzey yan nefin batı ucunda, çimento özelliği taşıyan sıkıştırılmış bir taban bulunduğu 1924 kazısında tespit edilmiştir. Robinson'a göre bu taban ve üzerindeki yapı orta nefte ulaşmaktaydı. Çizim ve fotoğraflarının alınmasından sonra kaldırılan kalıntıların, görünen evreden daha erken evredeki başka bir kiliseye ait olabileceği de Robinson tarafından belirtilmiştir²⁴.

Yapının batısında enine yerleşik dikdörtgen şeklinde ve önünde Woodbridge'in planından²⁵ 6 sütun bulunduğu anlaşılan nartheks yer almaktadır. 1995 yılında son kez kazıldıktan sonra tekrar toprakla dolan, dıştan dışa 13.50 x 27.00 m. ölçülerindeki nartheksten orta nefte daha geniş, yan neflere ise dar kapılarla geçilir. Orta nef kapı genişliği 4.10 m., yan kapıların genişliği ise 2'şer m.dir. Bazilika'nın sadece kuzeydeki ana girişi, eşik ve her iki yanında yer alan bloklarla yaklaşık 1 m. yüksekliği korumuştur. Diğer kapılar ise sökülmüş olup sadece moloz-harç örgülü temelleri durmaktadır. Kapılarla ilgili yeterli mimari parça bulunmadığı için görünüşleri ve yapıları hakkında yeterli bilgi elde edilememiştir. Bununla birlikte nartheksin ana mekândan 0.50 m. aşağıda olduğu söylenebilir.

Kilisenin batısında yer alan narthekse, batı yönde dıştan dışa 5.46 x 26.50 m. boyutlarında ikinci bir nartheks ya da yapının her iki uzun duvarının uzatılmasıyla oluşturulmuş dikdörtgen bir atrium eklenmiştir. Ancak bu kesimde tahribat fazla olduğundan, alanı her iki yönde sınırlayan duvarlar dışında tam olarak tespitler yapmak mümkün olmamıştır. Uzun dikdörtgen formlu atrium, önündeki dar bir caddeye açılmaktadır ve binaya batı girişi buradan sağlanmıştır²⁶. Batı duvarının hemen

önünde kazılarla ortaya çıkarılan 10 m. genişliğindeki temel kalıntısı ya da rampa, burada bir merdivenin varlığını göstermektedir²⁷.

Binada yapı malzemesi olarak gri renkli yerel taş kullanılmıştır. Ancak, kesin kanıtlar olmasa da, taşıyıcı yapı malzemesi için beyaz ve renkli mermerin de kullanılmış olabileceği bazilika içinde ve çevresinde mevcut mimari parçalardan anlaşılmaktadır. Doğu-batı yönünde konumlandırılmış olan kilisenin apsisinde görülen iç ve dış formların farklılığının yanı sıra duvar örgülerinde de değişik teknik ve işçilik göze çarpmaktadır. Dış cephede altta 0.35 m. yüksekliğinde su basmanı, bunun üzerinde 1.14 m. yüksekliğinde bir orthostat sırası, yüksekliği 0.70 m. olan dar bir sıra ve bundan sonra 1.14 m. yüksekliğinde geniş bir sıra gelmektedir. Yani duvarda kullanılan bloklar her sırada değişik boyutlarda tutulmuş, böylece bitişmelerin üst üste gelmesi önlenmiştir.

Ayrıca taş sıraları bölmelerde veya köşeye geldiğinde köşe taşı daha büyük olarak seçilmiş, böylece köşeler daha sağlam inşa edilmiştir²⁸. Buna ek olarak, büyük kalın sıranın taşları arasında kilit işlevi gören ince taşlar kullanılmıştır. Duvarın iç kısmına doğru uzanan bu sıraların dış yüzeyi ince tarakla işlenmiştir. Yarım daire formu apsisin iç bölümünde duvar, köşe ve açıklıklarda dörtgen bloklardan, ara kısımlarda ise harçlı molozdan oluşmuştur. Doğu duvarında apsisde korunan yükseklik 3.30 m., kalınlık ise 1.52 m.dir.

Yapının kuzey duvarının mevcut uzunluğu 50 m., korunan yüksekliği 0.40-1.40 m. arasında değişmekte olup kalınlığı 1.34 m.dir. Duvarda, alttan itibaren yüksekliği 0.60 m., kalınlığı 1.65 m. olan düz su basmanın üzerine 1.14 m. yüksekliğindeki orthostat sırası gelmektedir. Burada duvarın dıştan içe çift blokla bindirme tekniğinde örülmüş olduğu, bundan sonra gelen sıranın bir dar bir geniş olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Çünkü doğu duvarıyla kuzey duvarı arasında teknik ve işçilik yönünden yakın benzerlik bulunduğu görülmektedir.

Kuzey duvarında, geç dönemlerdeki sökülmelerden dolayı eksiklikler var ise de, boşluklardan sonra sıra devam etmektedir. Açığa çıkan kesimlerde pişmiş toprak tozu katkılı, kırmızımsı horasan harç malzemesi kullanılmıştır.

Kilisenin kuzey duvarında, genişlikleri farklı üç kapı açıklığı yer almaktadır²⁹. Kuzeydeki portikoyla çevrili 13x26.50 m. boyutlarındaki atriumdan ana mekâna geçişi sağlayan kapıların genişliği, merkezî girişte 3.98 m., merkezî giriş batısındaki kapıda 2.83 m. ve doğusundaki kapıda ise 2.76 m.dir (Çizim: 3). 1.14 m. yüksekliği korunan ana girişin söve taşları kaybolmuştur. Ancak giriş tabanındaki döşeme taşında görülen zıvana yuvalarından binaya 3.50 m. genişliğinde iki kanatlı bir kapı ile girildiği anlaşılmaktadır.

1996 yılındaki kazılar sırasında, bu kapının eşiğinde uzunluğu 4.00 m., genişliği 0.25 m. ve kalınlığı 5 cm. olan yazıtlı bir mermer levha bulunmuştur.

Üzerinde :

ευχή Αβερκίου κόμητος καὶ οἰκονόμου *komes = ve oikonomos olan Aberkios'un şükranı* ibaresi bulunan yazıt, bulunduğu ertesi günü çalınmıştır³⁰. In situ eşik taşı ile taş döşeli avlu arasında 25 cm.lik seviye farkı olmakla birlikte binaya giriş ve çıkışın kolaylıkla sağlandığı anlaşılmaktadır.

Kilisenin güney tarafında, arazinin eğimi ve ana kaya yapısı nedeniyle farklı bir duvar örgüsü ve taş malzeme kullanıldığı görülmektedir. 63 m. uzunluğundaki duvarda 2.10-2.60 m.lik bir yükseklik korunmuş durumdadır ve duvar kalınlığı 1.30-1.40 m. arasında değişmektedir. Güney duvarının orta kesim kayalık olduğundan, burada doğal kaya düzeltilerek, duvar için düzgün zemin elde edilmiş ve alt sıra ana kayada oluşturulan tabanc yerleştirilmiştir. Diğer kısımlar ise doğrudan toprak zemin üzerine inşa edilmiştir.

Yapının güneyindeki duvar, genel olarak devşirme veya moloz taşların yapı elemanı olarak kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Düz

gün dörtgen bloklar dış yüzeyde köşelere yerleştirilmiş, aralar düzgün olmayan taşlarla, harç kullanılarak örülmüştür. Diğer taraftan bu duvarda görülen bir başka özellik ise, duvarın batı bitiminde aralıkları 3.90 m. olan, 0.60 m. genişliğinde, duvar yüzeyinden 0.45 m. çıkıntı yapan iki paye olmasıdır. Duvarın yer yer bu desteklerle sağlamlaştırıldığı anlaşılmaktadır.

Güney duvarının doğu köşesinden 4.93 m. uzaklıkta bir kapı aralığı bulunmaktadır. 2 m. genişliğinde korunagelmüş olan kapı açıklığının eşik ve söve taşları kayıptır ve her iki yanındaki duvarlar 1.50-2.60 m.lik yüksekliklerini korumuşlardır. Bu kapının sonradan bir duvarla kapatıldığı, alt sırada görülen tuğla örgüsünden anlaşılmaktadır.

Yapının güney duvarının ortasına rastlayan yerinde, yüksekte olan kiliseye ulaşmak için bir merdivenin varlığı, günümüze kadar gelen alt basamaklardan anlaşılmaktadır. Merdiven basamakları bugün tamamen sökülmüş durumdadır. Ancak korunan ilk iki basamaktan, gri renkli kireç taşıdan yapılmış basamakların kırma taş dolgu üzerine kireç harcı ile bir düzeltici tabaka yapıldıktan sonra, merdivenin doğal kaya üzerine yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

Kalıntılara dayanarak, merdiven basamaklarının ayrı bloklar olarak birbirleri üzerine yerleştirilmiş oldukları veya başka bir deyişle aşağıdan yukarıya doğru düzenlendiklerini söyleyebiliriz. Basamaklara temel oluşturan doğal kayanın kademeli bir biçimde yukarıya doğru yontulması bu görüşü desteklemektedir. 3.88x2.80 m. ölçülerindeki bir sahanlıktan sonra, her biri 0.30 m. yüksekliğinde ve 0.34 m. genişlikte olan, 11 basamaklı bir merdivenin varlığı ortaya çıkmaktadır. Aslında merdivenin yatay düzlemde kapladığı uzunluk 11x0.34 m. olup bu da 3.74 m. demektir ki, merdivenlerde bugün de aynı mesafenin mevcut olması bu görüşü doğrulamaktadır.

Bugün harap durumda olan merdivenin batısında, güney duvarın dış yüzünde 2.50 m. çıkıntı yapan ve büyük olasılıkla sonradan eklenmiş olan, içten içe ölçüleri 1.40x7.60 m.

ve 1.50 m. derinliğe sahip, zemin ve duvarları mermerle kaplı³¹, olasılıkla yıkanma ile ilişkili bir yapı yer almaktadır. Bol kireç harcı kullanılmak suretiyle küçük taşlardan yapılmış duvarların kalınlığı 0.90-1.05 m.dir. Bu yapının doğu tarafında toprak künk ile ana su yoluna bağlantılı taştan yapılmış dağıtım yeri bulunmaktadır.

Batı duvarı 26.50 m. uzunluğunda 1.45 m. kalınlığında olup korunan yüksekliği 0.50-1.50 m. arasında değişmektedir. Bu yöndeki duvarın arazinin eğimine uyumlu olarak kademeli inşa edildiği görülür.

Kilisenin üst örtüsüne ait mimari elemanların çok büyük bir bölümünün ortadan kalkması, bu konuda kesin bir yargıya varmamızı güçleştirmektedir. Bununla birlikte günümüze dek ulaşan pişmiş topraktan düz kiremitler ve mahya kiremitleri çatı örtüsü hakkında fikir vermektedir. Bazilika olasılıkla balık pulu şeklinde düzenlenmiş kiremitlerle, ahşap iskeletli, çift pahlı bir çatı ile örtülüydü. Orta nefin çatısı olasılıkla daha yüksekti ve yan neflerin üzerini örten daha alçak kottlu, tek pahlı çatının ortaya çıkardığı açıklıktaki pencerelerden ana mekâna ışık girmesi sağlanıyordu³².

Nartheksin yapı durumu da bu kesimde çatı örtüsünün tek pahlı olduğuna işaret etmektedir. Kiremitle kaplı, tek eğimli çatı konstrüksiyonunun, kapatılması gereken açıklığın genişliği göz önüne alındığında ahşap malzemedan yapıldığını söyleyebiliriz. Burada eklememiz gereken bir diğer özellik de, çatıya asıl biçimini veren elemanların, yani çatı kiremitlerinin boyutlarının büyük olmasıdır. Bu da çatı eğiminin az olduğunu göstermektedir. Apsis üzerinin ise, bazilikal planlı kagir kiliselerde gelenekselleşmiş olduğu üzere, taştan örülü yarım kubbeye örtülmüş olabileceği düşünülebilir.

Yapı Tipolojisi

Büyük Bazilika'nın boyutları, duvar tekniği, yerel kireçtaşı malzemenin son derece düzgün işlenmiş olması, korunan bölümlerinde göze çarpan sağlamlık ve sadelik, yapıya

özgün bir görünüm kazandırmaktadır. Plan özellikleri tam olarak bilinmese de, mozaikli erken evrenin de anıtsal boyutlarda oluşu, batısındaki geniş nartheks, kuzeyinde ve batısındaki üçlü girişler, çokgen apsisi ve düzgün bir dikdörtgen planla üç nef ayrılmış klasik bazilikal plana sahip oluşu gibi özellikler de göz önüne alındığında, Suriye³³, Kilikia ve Isauria Erken Hıristiyanlık kiliseleriyle benzerlikler ve bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Erken Hıristiyanlık Döneminin ev ya da gemi şekilli ilk kiliselerinin inşa edildiği Suriye'de³⁴, genel hatlarıyla bazilikal kilise mimarisi, yerel kireç taşlarıyla örülmüş düzgün duvarlar ve geniş kemerlerle ayrılmış neflerden oluşmaktadır. Bir çok Suriye kilise yapısında, kadın ve erkeklerin ibadet ettiği mekânları ayırmaya yaradığı düşünülen bemaalar bulunmaktadır³⁵. Cepheler özellikle 4. yüzyıldan sonra oldukça süslüdür. Girişlerde geniş kemer açıklıkları bulunur ve gerek giriş, gerekse pencere kemerleri dışa taşan zengin silmelerle ve çoğu zaman sütunlarla zenginleştirilmiştir³⁶. Apsis bir çok örnekte dışta düzdür ve bu düz dış duvarla yan neflerin birleştiği bölümde pastophoria ve galeriler bulunmaktadır. Bir çok örnekte de, girişin her iki yanında kuleler ve giriş üzerinde galeriler vardır³⁷.

Suriye örnekleriyle yapılan karşılaştırmalarda, doğrudan bir etkileşimin bulunmadığı görülmektedir. Benzerlikler, yerel malzeme kullanımıyla klasik plan özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Zebed Kilisesi bu benzerliğe çok iyi bir örnektir³⁸. Klasik bazilikal yapı planı, Pisidia Antiokheiası Bazilikası'ndaki oranlarla benzeşmektedir ve aynı şekilde, iki sıra 13'er sütunun kullanıldığı üç nef bölümlenmesine sahiptir. Bu tür benzerlikler başka bölgelerde de görülür ama sonuçta bir çok örnek, Anadolu'nun kendi özgün mimarisini yarattığını kanıtlamaya yaramaktadır.

Neredeyse temel düzeyinde korunagelmış Antiokheia Bazilikası'nın duvar, pencere, çatı örtüsü özelliklerini tam olarak bilememekteyiz. Ancak mevcut durum, Suriye örneklerinin aksine yapıda son derece sade ve duru bir biçem bulunduğunu, özellikle sütunceli-

kemerli pencereler, geniş açıklıklı kemerlere sahip girişler ya da yine üç ya da dört ayak üzerine bindirilmiş geniş kemerlerle ayrılmış nefler bulunmadığını göstermektedir³⁹. Apsis doğu duvarda dışarı çıkıktır ve yan neflerde, doğu duvarının içinde ya da dışında apsidial nişler veya galeriler bulunmamaktadır.

Kilikia ve Isauria kiliseleri farklı bölge adlarıyla anılmakta olsalar da, coğrafî yakınlıkları nedeniyle bir çok ortak özellikler taşımaktadır⁴⁰. Hemen hemen tümü üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir. Duvarlar yerel malzemeye inşa edilmiş olup, düzgün işçilik göstermektedir. Büyük bloklar yapının dışında veya köşelerinde sıklıkla kullanılmış, cephelerde süs ve gösterişten kaçınılmıştır. Apsisler dışarı çıkık, yarım daire ya da beşgen plana sahip olup taştan bir yarım kubbe ile örtülmüştür ve çoğunda üç pencere bulunmaktadır. Bir çok örnekte pastophoria vardır. Girişler batıdandır ama bazı yapılar da güney cephede de girişler ve pencereler bulunmaktadır. Çatı örtüleri genelde ahşap kırma çatıdır, ancak merkezî plan denemelerinin ilk kez bu bölgelerde başladığına dair kanıtlar da bulunmaktadır⁴¹.

Kilikia ve Isauria⁴² örnekleriyle yapılan karşılaştırmada ise, benzerliklerin Suriye ile olanlara göre daha fazla olduğu görülür. Özellikle, Anadolu'daki en sağlam korunagelmış erken örneklerden, Phlabias Bazilikası olarak da bilinen Kadirli'deki Alacami'nin (Çizim: 6) üç pencereci beşgen apsisi, düzgün ve sade duvar işçiliği ile⁴³ ve Cambazlı Kilisesi'nin bazilikal plan özellikleri ile⁴⁴ dikkate değer benzerlikler bulunmaktadır.

Tarihleme

Bazilikaya ait olduğu bilinen herhangi bir mimari parça bugüne dek in situ veya spolien olarak bulunamamıştır. Erken Hıristiyanlık Dönemine ait yapıların tarihlenmesinde yazıtlardan sonra en önemli veriler ise, yapının kendi mimari plastiğinin incelenmesiyle elde edilebilir⁴⁵. Özellikle, Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilikası gibi, ikonostasis elemanları, ambon ve sütun-paye başlıkları bulunmamış bir yapının tarihlenmesi ya da evrelerinin saptanması bu nedenle zorlaşmaktadır.

Yapının evreleri konusunda, bazilikada araştırmalar yapan Taşlıalan, İ.S. 1. yüzyılda var olan bir sinagog üzerine, İ.S. 4. yüzyılın ilk çeyreğinde taban mozağının bulunduğu küçük bir kilise inşa edildiğini ve son olarak, bundan bir çeyrek yüzyıl sonra da 7 m. daha uzun olan ve bugün dış duvarları görülebilen bazilikanın inşa edildiğini öne sürerek, üç evre bulunduğunu bildirmektedir⁴⁶. Ancak İncil'de, "Habercilerin (Resullerin) İşleri" babından başka⁴⁷, Antiokheia'da bir sinagog inşa edilmiş olduğuna veya bu sinagog'un üzerine Büyük Bazilika'nın inşa edildiğine dair ne yazılı bir kaynak, ne de mimari kanıt bulunmaktadır.

Taşlıalan ile birlikte araştırmalar yapan Öztürk ve Mitchell ise mozaikler konusunda Kitzinger'e katılarak, Robinson'un en az üç evre saptadığını ve bu yanlış gözlemin kazı sırasındaki özel verilerden kaynaklanabileceğini, ancak sadece iki evre bulunduğunu ve ikinci evrenin, yani görünen bazilikanın da, Taşlıalan'ın öne sürdüğü gibi 4. yüzyıl değil, 5. hatta 6. yüzyıla tarihlenebileceğini belirtmektedirler⁴⁸.

Eldeki bilgilerle plan özellikleri incelendiğinde, Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilikası uzun planlı, apsisi keskin kenar uzun aksa gelecek şekilde dıştan altıgen duvarlı, nartheksli, atrümlü, kırma çatılı, anıtsal ölçülerde ancak yerel kireçtaşı malzemeyle inşa edilmiş, sus ve gösterişten uzak, sade bir yapıdır ve bu plan tipiyle son evreyi, çok büyük benzerlikler gösteren Porec Eufrasiya Katedrali gibi, İ.S. 6. yüzyılın ikinci yarısı başlarına tarihleyebiliriz.

SUMMARY

The Great Basilica in Pisidian Antioch has got the meters of 70.47 x 26.50 and it is the most glamorous example not only in Pisidia but also in Cilicia where the earliest monumental examples of early Christian basilicas of Anatolia such as Anabazus and Korykos can be seen as well as in Isauria and Cappadocia together with other architectural masterpieces of the same age.

Some specifications like the presence of an earlier phase with mosaics, the employment of local limestone, the monumental dimensions, the classical rectangular plan divided into three naves, the large narthex in the west, the triple entrances in the north and west, the hexagonal apse and the simplicity and solidity observed in the surviving architectural elements prove that the Great Basilica was an important example of religious architecture, which started to shape in 4th Century A.D. So, the Great Basilica has some similarities and differences with early Christian churches in Syria and Cilicia.

Church architecture in Syria in earlier periods generally consists of walls with local limestone and naves separated with wide arches. Façades are more ornamented after 4th Century. At the entrances there are wide arches, the windows are ornamented with rich lines and columns in most of examples. Apse is usually round in the interior and has a straight wall on the outside; and there are pastophoria and galleries at the eastern sides of the churches. In most of the examples it is also possible to see towers or galleries on both sites of the entrances.

The similarities between Syrian and Cilician examples are closer. This is just because of geographical relationship as well as their being protected well. Nearly all of the Cilician churches are constructed in plan type of three naves. The blocks are built with local material and workmanship. Huge blocks can be seen on the façades as well as on the corners of the walls. There is no ornamentation on the façades. Apses, which have got semi-circular or pentagonal outer walls, are roofed with domes and there are arched windows in most of the buildings. Many of the examples, as seen in Syria, have got galleries behind or pastophoria besides the apses. Entrances are from the west but some buildings have secondary entrances at the south sides. However, when Cilician architecture is studied as a whole, it is seen that the region has its own style although there are some influences.

As opposed to Syrian examples, the present situation of the Great Basilica proves that it has a very simple style; there are no entrances with wide arches or naves separated by 3 or 4 wide arches. The apse with a hexagonal wall is an original sample and there aren't any apsidal niches in or out of the external walls or inside the narrow naves and the similarities are closer to Cilician churches. Perhaps due to the workmanship of the spolia, we get the impression that the construction style in Pisidia during the classical period follows the trends of Early Christian architecture.

KAYNAKÇA

Archäologische Bibliographie 1993 ve Archäologische Anzeiger 1997, 611 vdd.'nda önerilen kısaltmalar dışında, aşağıda verilen kısaltmalar da kullanılmıştır.

Arundell 1975 Arundell, F. V. J., *Discoveries In Asia Minor. Including A Description Of The Ruins Of Several Ancient Cities And Especially Antioch Of Pisidia* (1975).

Bayliss 1997 Bayliss, R., "The Alacamii in Kadirli: Transformation of a Sacred Monument", *AnatSt* 42, 1997, 57-87.

Delvoye 1966 Delvoye, C., "Apsis", *RBK* 1, 1966, 246-268.

Eyice 1971 Eyice, S., *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler* (1971).

Eyice 1977 Eyice, S., "Silifke Çevresinde İncelemeler: Kanlıdivan (Kanytelleis-Kantelideis) Basilikaları", *AnadoluAraş* 4-5 (1976-1977) 411-441.

Kitzinger 2002 Kitzinger, E., *A Fourth Century Mosaic Floor in Pisidian Antioch, Studies in Late Antique, Byzantine and Medieval Western Art*, Vol. 1, 2002, 296-305.

Koch 1995 Koch, G., *Frühchristliche Kunst, Eine Einführung* (1995).

Krautheimer 1965 Krautheimer, R., *Christian and Byzantine Architecture* (1965).

Ling 1998 Ling, R., *Ancient Mosaics* (1998).

Mitchell 1998 Mitchell, S., "Geographical and Historical Introduction", bkz. S. Mitchell - M. Waelkens (Ed.), *Pisidian Antioch* (1998) 1-18.

Öztürk - Mitchell 1998 Öztürk, J. - Mitchell, S., "Three Churches at Antioch", bkz. S. Mitchell- M. Waelkens (Ed.), *Pisidian Antioch* (1998) 201-218.

Robinson 1924 Robinson, D. M., "A Preliminary Report on the Excavations at Pisidian Antioch and at Sizma", *AJA* 28, 1924, 435-444.

Taşlıalan 1997 Taşlıalan, M., "Pisidia Antiocheiası 1995 Yılı Çalışmaları", *MKKS* 7, 1997, 221-240.

NOTLAR

* Ünal DEMİNER, Arkeolog, Müze Müdürlüğü, Antalya/TÜRKİYE

¹ Arundell 1975, 267 vd.

² Robinson 1924, 435 vd.; Robinson 1926, 195 vd.

³ Kitzinger 2002, 296-305.

⁴ Öztürk - Mitchell 1998, 201-218.

⁵ Taşlıalan 1997, 221-251.

⁶ Arundell'in verdiği 160' x 80' (yaklaşık 40 x 20 m.) ana bina ölçülerinin kazısı yapılmamış bir yapı için gerçeğe oldukça yakındır. Bugün rölöve çizimleriyle saptadığım içten içe ölçüler ise 47.37 x 23.17 m.dir.

⁷ Başta Ercan-Arzu Kafafçı ve Hacer Sancaktar olmak üzere, ekipteki tüm arkadaşlarıma bir kez daha en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

⁸ Kentin üç boyutlu çizimlerini hazırlayarak ileten ve yayın izni veren Prof. Dr. Elaine Gazda, J. Matthew Harrington ve Lydia Her-

ring ve Michigan Üniversitesi Kelsey Müzesi arşivi çalışanlarına teşekkür ederim.

⁹ Ariassos Merkezi Bazilikası için bkz. S. Mitchell, "Ariassos", *AnatSt* 41, 1991, 166 Resim: 5.

¹⁰ Kremna Bazilikası, kemerli girişi ve yaklaşık 45x17. 5 m.lik uzun planı ile Pisidia'daki ikinci büyük bazilikadır. Forumu bitişik olarak inşa edilmiş olması klasik geleneğin takipçisi olduğunu göstermektedir, bkz. S. Mitchell - M. Waelkens, "Cremna and Sagalassos", *AnatSt* 38, 1988, 54 Lev. 2.

¹¹ Apollo Klarios Tapınağı üzerine konumlanan trapez üçgen apsisli bazilika transept planlıdır bkz. S. Mitchell-E. Owens -M. Waelkens, "Ariassos and Sagalassos 1988", *AnatSt* 39, 1989, 63-77. Ayrıca Sagalassos E Bazilikası için bkz. Rott, *a.g.e.* 50 Resim: 36.

¹² F. Hild - H. G. Hellenkemper, Kommagene-Kilikien-Isaurien, *RBK* 4, 1990, 231-232 Resim: 20; Krautheimer 1965, 83 Resim: 29; M. Gough, "The Emperor Zeno and Some Cilician Churches", *AnatSt* 22, 1972, 203 Resim: 2.

¹³ Hild - Hellenkemper, *a.g.e.* 211 vd. Resim: 12.

¹⁴ Anabazus Büyük Bazilikası beşgen apsislidir ve apsisinde üç pencere açıklığı saptanmıştır, bkz. Bayliss 1997, 74 Resim: 4. Anabazus Bazilikası ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. M. Gough, "Anabazus", *AnatSt* 2, 1952, 85 vdd.

¹⁵ Beşgen apsis formuna bölgeden uzak bir örnek vermek gerektiğinde, Anadolu'nun kuzeyinde Trabzon bölgesinde de bu formun yaygın olduğu görülmektedir. Trabzon'daki kiliselerin çoğu beşgen apsislidir ve bu durum apsisdeki aydınlatma pratikliğiyle, ya da kolay yerleştirilen simetrik pencere açıklıklarıyla açıklanabilir, bkz. S. Ballance, "The Byzantine Churches of Trebizond", *AnatSt* 10, 1960, 141-175.

¹⁶ Apsis tipleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Delvoye 1966, 246-268.

¹⁷ Krautheimer 1965, 197 Resim: 78; Delvoye 1966, 249 vd. Resim: 10.

¹⁸ Delvoye 1966, 249 vd. Resim: 11.

¹⁹ Hild - Hellenkemper, *a.g.e.* 211 vd. Resim: 12.

²⁰ Üzerine konumlandığı gymnasionun revaklarının bir bölümünü avlusu içine alan kilise sekiz sütunla üç nefte ayrılmıştır, bkz. B. Ceylan, "Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları", *Olba* 4, 2001, 189 vd. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. B. Ceylan, *Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Antik Dönem Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara 2000), 512 Lev. 227. Ayrıca orta nefinde oldukça zengin dalga, rozet ve eşkenar dörtgen motifleri işlenmiş bir mozaığe de sahiptir, Lev. 124.

²¹ Yapının mimari özellikleriyle ilgili bir çok saptama ve ölçüler Taşlıalan'a aittir, bkz. Taşlıalan 1997, 224 vdd.

²² F. J. Woodbridge'in çizdiği planın ve birkaç fotoğrafın Robinson tarafından kendisine iletildiğini belirten Kitzinger de bu kanıya varmaktadır, bkz. Kitzinger 2002, 296 vdd.

²³ Taşlıalan 1997, 242 Plan 2; Öztürk - Mitchell 1998, 212 Resim: 42; Kitzinger yanlış bir gözlemlerle, kuzey nefin iki sütununun "more or less" in situ olduğunu belirtmektedir, bkz. Kitzinger 2002, 297 vd.. Kitzinger'i yanıltan, Robinson'un ölmeden önce kendisine verdiği yetersiz belgelerle, kendisinin hiç görmediği bir yapı hakkında yazmak olmuştur. 1830'lu yıllardan 2002 yılına dek bazilikada çalışan araştırmacılar, yapıya ait olabileceği şüpheli bir sütun kaidesinden başka taşıyıcı eleman bulamamıştır.

²⁴ Robinson 1924, 443. Bu gözlem, mozaikli evre ile görünen evre arasında ikinci bir evre olabileceği sonucu doğurmaktadır. Ancak, sıkıştırılmış zemin mozaiklerinin hemen üzerinde bulunmaktadır ve ikinci bir kullanımdan çok, acele yapılmış bir tamirata benzemektedir. Ya da birinci evrenin yıkılmasından hemen sonra, bazı yerlerde duvar izleri de bulunan, kısa sürmüş bir kullanım evresine ait olabilir. Başka bir olasılık da, Suriye kiliselerinde bulunan bemanın bir benzerinin orta

nef üzerinde inşa edilmiş olmasıdır. Ancak bu olasılıklar içinde doğru olanı, sıkıştırılmış zemin 1924'te kaldırıldığı için belki de hiç anlayamayacaktır.

²⁵ Kitzinger 2002, 297; Öztürk - Mitchell 1998, 212 Resim: 42. Her iki planda da, Woodbridge'in çizimi kullanılmıştır. Nartheks girişinde 6 sütun ve uzun yan duvarlarda birer paye bulunmaktadır.

²⁶ Taşlıalan yaptığı son kazılardan sonra ortaya çıkan ve Woodbridge'in planında bulunmayan kuzey-güney cephelerdeki girişleri plana eklemiş, narthekse de bir atrium ekleyerek, giriş önündeki alanı genişletmiştir, bkz. Taşlıalan 1997, 242 Plan 2.

²⁷ Zeminden portiko tabanına olan yükseklik 1.50 m. dir. Buna göre batı yönde her biri 0.25 m. yükseklik ve 0.35 m. genişliği bulunan 5 basamaklı bir merdivenin kullanıldığı ortaya çıkmaktadır, bkz. Taşlıalan 1997, 226. Bugün kazılan alan yeniden toprakla kapanmış olduğu için, sözü edilen merdiven veya rampa görülememektedir.

²⁸ Harçsız yığma yöntemiyle veya harçlı moloz dolgu yöntemiyle inşa edilen kagir yapıların çağında benzer teknik kullanılmıştır. Ayrıca, özellikle süslemesiz cephelerde alıştırılmış ya da farklı ölçülerdeki bloklar yapıdaki hareketsizliği ortadan kaldırmaktadır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Eyice 1971, 145; Eyice 1977, 436 vd.; S. Hill, "Matronius, Comes Isauriae: An Inscription From An Early Byzantine Basilica At Yanıkhān, Rough Cilicia", *AnatSt* 35, 1985, 94.

²⁹ Öztürk - Mitchell 1998, 212 Resim: 42; Kitzinger 2002, 297. Woodbridge tarafından çizilen plan incelendiğinde bazı bölümlerin aceleyle oluşturulduğu izlenimi oluşmaktadır. Örneğin kuzey yandaki kapılardan doğudaki 2.73 m., batıdaki 2.86 m. olmasına rağmen, Woodbridge'in ölçeksiz planında tek giriş narthekste görünüp, kuzey girişleri gösterilmemiştir.

³⁰ Taşlıalan 1997, 227.

³¹ Mermerlerin tümü ertesi yıl çalınmıştır, bkz. Taşlıalan 1997, 229.

³² B. Brenk, *Spatantike und Frühes Chris-*

tentum (1977) 121; Antiokheia ile plan ve duvar işçiliği yönünden benzerlikler gösteren Kilikia'daki 6. yüzyıla tarihlenen Cambazlı Kilisesi'nde, çatı örtüsünün iki pahlı tek çatıdan oluşuyor olması, hiçbir iz kalmamış olan Antiokheia Bazilikası çatısı hakkında tahminde çekinik olmayı gerektirmektedir, bkz. H. Stierlin, *Byzantinischer Orient, von Konstantinopel bis Armenien von Syrien bis Athiopien*, (çev.) M. Huber (1996) 41 Resim: 19-21.

³³ Suriye Erken Hıristiyanlık mimarisi ile ilgili geniş bilgi için bkz. G. Tchalenko, *Villages Antiques de la Syrie du Nord. Le Masif du Belus a l'Epoque Romaine* (1953); E. Bacchache, *Eglises de Village de la Syrie du Nord* (1979) Tchalenko'nun çizimleri ile; I. Pena, *The Christian Art of Byzantine Syria*, Garnet Publishing (1996).

³⁴ Pena, "Suriyeli mimarlar ilk ev-kiliseleri inşa etmek için 313 Milano Edikti'ni beklemediler" demektedir. Ayrıca ilk ev-kilisesinin Qirkbize yakınlarındaki bir köyde olduğunu belirterek 313'ten önceye tarihlenmekte ve 4. yüzyıldan itibaren bazilikal planın belirdiğini eklemektedir. Suriye'deki ilk bazilikal kilise 350'lerde Bangusa'da inşa edilmiş, bu yapıyı 4. yüzyıl içinde Sinkhar, Kharab Shams, Ruweiha Güney Kilisesi ve 372 yılına tarihlenen Fafertin kiliseleri takip etmiştir, bkz. Pena, *a.g.e.* 63 vd. Benzer bir yorum için bkz. Eyice 1971, 150. Koch ise ilk ev kilisesinin Dura Europos'ta 232-233 yılları arasında inşa edildiğini belirterek, bu tarihlenmeyi yaklaşık 80 yıl geriye çekmektedir, bkz. Koch 1995, 20 vd. Resim: 1.

³⁵ A. Aydın, "Kilikia ve İsaurya Bölgesi Kiliselerindeki Galeriler", *TürkAED* 2, 2001, 119.

³⁶ Pena, *a.g.e.* 73. En iyi örneklerden biri olan Brad Katedralinde (İ.S. 399-402) cephede alt katta sekiz sütun, üst katta üç kemer taşıyan iki sütun ve üç alınlık penceresi mevcut olup, tüm kemer ve sövelerde silmeler bazen rozetlerle bezenerek, son derece zengin işlenmiştir.

³⁷ Eyice 1971, 148 vd. Eyice, Binbirkilise ile Suriye örneklerini karşılaştırırken, özellikle giriş cephesindeki bu farklılıklar üzerinde durmaktadır.

³⁸ Baccache, *a.g.e.* 358.

³⁹ Qalat Seman'ın 6 adet sütunce ile desteklenmiş, 5 pencereci apsisi, ayrıca yan neflerdeki apsidiyal çıkımların alt ve üst katlarda birer pencereye sahip oluşu, Suriye tipinde cepheci süsleme anlayışının niteliğini yansıtmaktadır. Qalb Lauza Bazilikası neflerinin de payeler üzerine oturan çok geniş kemerlerle ayrılmış olduğu görülür ki bu da Suriye bazilikalarının en önemli ayırt edici özelliklerinden biridir, bkz. Brenk, *a.g.e.* 223-239.

⁴⁰ Hild - Hellenkemper, *a.g.e.* 211 vdd. Resim: 12.21.30.31.65.

⁴¹ Meryemlik Kilisesi beşgen apsis ve konik kubbeye sahip olduğu düşünölen çatı örtüsüyle, Aya Sofya gibi anıtsal yapılarasın kaynağı olmuştur, bkz. M. Gough, *The Emperor Zeno and Some Cilician Churches*, *AnatSt* 22, 1972, 203 Resim: 2. Eyice ise kubbeli bazilikaların ilk örnekleri arasında Meryemlik yanında Alahan Manastırı Doğu Kilisesi'ni ve Dağpazarı Kilisesi'ni de saymaktadır, bkz. Eyice 1971, 162 vd.

⁴² Özellikle Binbirkilise bölgesindeki Kilise III, üç pencereci beşgen apsisi, duvar işçiliği ve yan neflerindeki üçer açıklık bakımından Antiokheia Büyük Bazilikası ile benzerlik

göstermektedir, bkz. J. Strzygowski, *Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte* (1903) 14 Resim: 9.

⁴³ Bayliss 1997, Lev. 16.

⁴⁴ Stierlin, *a.g.e.* 41 Resim: 19-21.

⁴⁵ Eyice, Kanlıdivane bazilikalarını tarihlemeye de tek dayanağın paye başlıkları olduğunu belirterek, yerel malzeme kullanımı ve taş işçiliğindeki Antiokheia benzerlikleriyle dikkat çeken bazilikaları İ.S. 4.-6. yüzyıllar arasına tarihlemektedir, bkz. Eyice 1977, 436.

⁴⁶ Taşlıalan, 1997, 240.

⁴⁷ *Yeni Ahit*, Resullerin İşleri XIII, 13 vdd.

⁴⁸ Öztürk ve Mitchell, bazilikanın birinci evresi öncesinde bir sinagog olup olmadığı hakkında herhangi bir yorum yapmayarak, "Woodbridge'in planından ilk evrenin de bazilika olduğu anlaşılmalı" demektedirler, bkz. Öztürk-Mitchell 1998, 213; Robinson da, Yahudi terrioriumlarının Hıristiyanlar için tabu olarak kabul edildiğini belirterek, bazilikanın Paulus ve Barnabas'ın ilk vaazlarını verdikleri sinagog üzerine inşa edilmiş olamayacağını öne sürmektedir, bkz. Robinson (1924) 443.